

OSMANLI ORDUSUNUN MODERN- LEŞME SÜRECİNDE DİN GÖREVLİLERİ: TABUR İMAMI VE ALAY MÜFTÜSÜ

Kamil ÇOŞTU*
Kurtuluş DEMİRKOL**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 03 Mart 2025, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2025, **Atıf:** Çoştı, Kamil. Demirkol, Kurtuluş. "Osmanlı Ordusunun Modernleşme Sürecinde Din Görevlileri: Tabur İmamı ve Alay Müftüsü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (Mart 2025): 359-381.

DOI: 10.33415/daad.1594001

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 November 2024, **Accepted:** 03 March 2025, **Published:** 31 March 2025, **Cite as:** Çoştı, Kamil. Demirkol, Kurtuluş. "Religious Officials in The Modernization Process of The Ottoman Army: Battalion Imam and Regimental Mufti". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/1 (March 2025): 359-381.

DOI: 10.33415/daad.1594001

Öz

Selçuklu Devleti'nde *Müzekkir*, 1826 öncesi Osmanlı Devleti'nde *Ordu Şeyhi* tarafından gerçekleştirilen dinî hizmetler, 1826 sonrasında Tabur İmamı ve Alay Müftüleri tarafından yapılmıştır. 1826'da Batılı tarzda kurulan yeni sistemi dinî söylem kullanarak halkın

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Bilim Dalı, Batın, Türkiye, kcostu@bartin.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0467-7142>, Katkı oranı: %60 / Responsible Author, Assoc. Prof. Bartın University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Education, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0467-7142>, Contribution rate: 60%

** Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi Bölümü, Gebze/Kocaeli, Türkiye kurtulusdemirkol@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5936-7374>, Katkı oranı: %40 / Assoc. Prof. Gebze Technical University, Faculty of Business Administration, Department of Strategic Science, Gebze/Kocaeli, Turkey, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5936-7374>, Contribution rate: 40%

benimsemesini sağlamak ve konuya verilen değeri göstermek için Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesinin ilk maddesinde bu hizmet anlatılmaktadır. Kanunnamenin ilk maddesine göre Tabur İmamlarının görevleri; neferlerin vakit namazlarını cemaatle kılmalarını sağlamak, askere din eğitimi ve öğretimine dair bilgiler sunmak olarak belirtilmiştir. Askere yönelik din eğitimi ve öğretiminde kullanılmasının gerektiği zikredilen *Birgivi Risalesi*, *İlmihal* ve *Dürr-i Yektâ* kitapları bu tarihten sonra pek çok baskı yapmıştır. Türklerde değişimin ilk önce askerî yapıda başlama anlayışı Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Batılı tarzdaki yapılanma eğitim-öğretim başta olmak üzere diğer alanları da etkilemiştir. Bu sebeple Tabur İmamları ve Alay Müftülerini modern dönemin ilk din eğitimcileri, neşredilen kitapları da ilk din eğitimi eserleri olarak değerlendirmek mümkündür. Kanunnameye belirtilen bu asker sınıfı ile ilgili fark edilen eksiklikler ve ihtiyaçlar yeni düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda pek çok Tabur İmamı ve Alay Müftüsü görev yapmış, verdikleri hizmetler hatıratlara yansımıştır. 1945 yılına kadar devam eden bu asker sınıfının çalışmaları, 1950'den günümüze Din İşleri Subayı ve/veya Moral Subayı tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu araştırmada 1826'dan 1945 yılına kadar askerî sistemde yer alan "Tabur İmamı" ve "Alay Müftüsü" kadrolarının ordu içerisindeki yeri, önemi, görev-sorumlulukları, giyim kuşamları, sosyal hakları ve kullandıkları eğitim materyalleri araştırmanın problemi olarak ele alınmıştır. Böylece 1826 -1945 yılları arası askerî sistemde yer alan tabur imamları ve alay müftülerinin askerî sisteme etkisinin açıklanması amaçlanmıştır. Günümüzde askerî sisteminde yer alan Moral Subaylığı'nın tarihi arka planının aydınlatılması adına önem arz etmektedir. Konu hakkında nicelik ve nitelik itibarıyla yeterli akademik çalışmanın bulunmaması araştırmayı önemli kılmaktadır. Temel araştırma kapsamında hazırlanan çalışma, yorumsamacı paradigma çerçevesinde yazılı doküman ve belgelerin betimsel analizler yapılarak incelenmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi, Eğitim Tarihi, Din Hizmetleri.

Religious Officials in The Modernization Process of The Ottoman Army: Battalion Imam and Regimental Mufti

Extended Abstract

Change is an inevitable necessity for the administration mechanisms of a state. Statesmen have overcome this necessity by renaming many institutions and/or employees in the traditional system differently in the new state understanding. Religious services, which were carried out by *Müzekkir* in the Seljuk Empire and Army Sheikh in the Ottoman Empire before 1826, were conducted by officials called Battalion Imam and Regiment Mufti between 1826-1945. In this research, the importance, duties, responsibilities, clothing, social rights, and educational materials used by Battalion Imams and Regiment Mufti, who fulfilled the duty of religious service in the military system between 1826-1945, constitute the problematic of the study. The research will provide information on the historical background of the public servants called Religious Services Officers and/or Morale Officers serving in the Turkish army today. The lack of sufficient academic studies on the subject makes the research necessary. This study is qualitative research within the scope of basic research, interpretive in terms of paradigm, historical design, and descriptive analysis of written documents and documents.

In the Ottoman military system before 1826, the sultan appointed people with the title of Army Sheikh in times of war to meet religious needs and give advice. In times of peace, the highest-ranking military personnel responsible for this service was a Janis-

sary soldier named İmam-ı Hazret-i Ağa. Before 1826, the units of the Ottoman army system had various cadres to fulfill religious services. For instance, in the land army *Arabacı Ocağı İmamı-Müezzin Kayyımı*, *Topçu Ocağı Şeyhi*, *Bektaşî Şeyhi*, *Hafız-ı Cami-i Miyane*, *Müezzin-i Cami-i Miyane*, *Kayyım-ı Cami-i Miyane* ve *Merammâti-i Cami-i Miyane* were responsible for this service. In the navy, it is observed that 12 different positions were established, including *İmam-Hatip*, *Vâiz*, *Sermahfil*, *Muarriş*, *Fetihhan*, and *Ân-Keş-i Musluk*. After the dissolution of the Janissary Corps in 1826, all titles and nicknames were changed. Religious language was emphasized in the army's name to facilitate the public acceptance of the new military system. Similarly, religious elements were prioritized in the legal structure of the *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* army, and religious services were mentioned in the first article of the Code. According to the first article of the Code, the duties of the Battalion Imams were to ensure that the soldiers performed their daily prayers in congregation and to provide religious education and training. The fact that the responsibilities of these individuals, who performed religious services in the military system, were more specific than ever before makes it possible to consider the Battalion Imam and Regiment Mufti as the first religious educators in the modern sense. In addition, the books referred to in the Code could be regarded as regular works used for religious education. *Birgivi Risalesi*, *İlimihal*, and *Dürr-i Yektâ*, which were mentioned in the Code as necessary sources for religious education and training within the army, were published several times after 1826. The radical innovations in the military structure heralded the changes in other state mechanisms.

In the new army organization established in 1826, each battalion had to be composed of one hundred men and divided into twelve divisions under the command of a captain. It was planned that twelve imams in the order, one in each division, would be appointed by the Qadi of Istanbul. In the following years, the number of imams in the battalions was first reduced from twelve to four and then to one. With the law adopted in 1918, an arrangement was made for one Religious Affairs Officer for every 1,200 people. According to estimates, around three thousand military imams served during the First World War, when the Ottoman land army peaked in the number of soldiers.

After adopting the law, one hundred imams were appointed as Battalion Imam with a salary of thirty kuruş. The dress of these religious officials was regulated according to the seasons. Mahmud Shevket describes these uniforms from the head to the feet of the imams and even the wearing of the mushaf. The prohibition of using umbrellas and walking sticks by imams during work, and the requirement to wear a uniform in the military, mentioned in some works, show the importance attached to this issue. In the late Ottoman period, the last amendment regarding the clothing of battalion imams took effect in 1909.

The most important amendment on Battalion Imams is the *Eimme Nizamnamesi* dated 1281, which mentions some of the necessary qualifications for Battalion Imams. The most comprehensive regulation on the subject came to the agenda after the Balkan Wars and entered into force shortly before the Battle of Gallipoli.

Religious education and training activities for the military can be analysed in two parts. These are religious training for military students and those performing military service. The fact that military service was regarded as a school in Turks affected the organisation of barracks, and the existence of a school and the provision of various courses were obligatory for the establishment of a barracks. The books mentioned in the *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Code* were used for religious education and training. *İlimihal* suggested by the Code has become the most important book for the religious education of soldiers and civilians. The book went through more than twenty editions from 1826 to 1908. Apart from these works, seventy works have been published for re-

ligious education. Some of these are small volumes while others are quite detailed works. *Nimet-i İslam* by Mehmet Zihni Efendi is one of the voluminous books. After the proclamation of the Republic, the publication of works on the religious education and training of the military continued. Field Marshal Fevzi Çakmak, the then-Chief of General Staff, welcomed and supported the publication of these works with great interest. It is possible to see this interest and support in the preparation process of Ahmet Hamdi Akseki's book, *Askere Din Dersleri*.

The Battalion Imam and Regimental Mufti class was abolished in 1945 and replaced by the Religious Affairs Officer and/or the Morale Officer from 1950 onwards. Further research on archival documents on Battalion Imams and Regimental Mufti will contribute to a better understanding of the subject's military, legal, and social structure.

Keywords: Religious Education, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Code, History of Education, Religious Services.

Giriş

Değişim, insan için olduğu gibi devletler için de geçerli bir olgudur. Tarihî-coğrafi etkenler, sosyo-kültürel gelişimler ve savaşlar gibi pek çok husus, devlet yapısındaki değişimin yönünü ve şiddetini etkilemektedir. Bunlar arasında savaşlar, değişime doğrudan etki eden en önemli sosyal hadiselerdir. Savaşların toplumsal yapı üzerindeki değişime olan etkisini İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde mağlûp devletler üzerinden dile getirmektedir.¹ Mağlup devletlerin kendisini yenen toplumlarda üstünlük bulduğuna inanarak askerî eğitim-öğretim, giyim kuşam, organizasyonel yapı ve kullanılan materyaller gibi bir dizi köklü değişime gitme eğiliminde olacağını yüzyıllar öncesinde belirtmiştir.² Bu durumun tipik örneğini Osmanlı Devleti'nde görmek mümkündür. 17. yüzyılın son çeyreğinde alınan mağlubiyetler askerî yapıdaki değişim anlayışını zorunlu kılmıştır. Zamanla artan yenilik anlayışı önce kısmî olarak gerçekleşmiştir. Bu durum ilerleyen süreçte köklü değişikliklerin yapılması anlayışına dönüşmüş, 1826 yılına gelindiğinde ise askerî sistem tamamen yeniden kurgulanmıştır.³ Türk devlet anlayışında değişimin askerî kurumlarda başlaması Osmanlı Devlet yapısında da tekerrür etmiş, eğitim ve yönetim başta olmak üzere pek çok alan askeriye başlıyan yeniliği takip etmiştir.⁴

¹ Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Urgan (Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1988), 1/374.

² Kamil Çoştı, *1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitime Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi* (Ankara: Gece Akademi, 2019), 13.

³ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 134.

⁴ Bu husustaki gerekçelendirmeyi Esad Efendi'nin kitabında görmek mümkündür. Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, ed. Pertev Paşa (İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1293), 58.

Osmanlı askerî yapısının 1826'daki köklü değişikliğinde askerin din eğitimi ve öğretimine yönelik anlayışında da değişiklikler olmuştur. Kanunnamenin ilk maddesinde bu hususa değinilmiş ve buna istinaden kadro ihdas edilmiştir. Hukukî düzenlemede dinî hususlara yer verilmesi yeniliğin toplumsal yapıya benimsetilmesi amacıyla yapılmıştır. Dinileştirme gayretini diğer alanlarda vuku bulan yeniliklerde de görmek mümkündür.⁵ Avrupa ve Amerika'daki askerî yapı ile ilgili yayınlar incelendiğinde askere yönelik din hizmetlerinin kaçınılmaz bir eğitim sahası olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Çünkü din; ordu mensuplarını harp öncesinde ve/veya esnasında motive eden, zaferlerin kazanılmasına vesile olan, vatan sevgisi aşılayan amillerin başında gelmektedir.⁷ Bundan dolayıdır ki; nice az topluluklar, kendilerinden kuvvetli milletleri bu sayede mağlup etmişlerdir.

Son dönem Osmanlı Ordusu'nda yer alan ve Cumhuriyet Türkiye'si'nde de 1945 yılına kadar varlığı devam eden "Tabur İmamları" ve "Alay Müftüsü" kadrolarının ordu içerisindeki yeri, önemi, görev ve sorumlulukları, giyim kuşamları, sosyal hakları ve kullandıkları eğitim materyallerinin neler olduğu bu araştırmanın problemini teşkil etmektedir. Bu araştırma ile hâlihazırda Türkiye'de uygulanmakta olan Moral Subaylığı'nın tarihî arka planının aydınlatılmasına katkı sağlanacak olması yönü ile önem taşımaktadır. Konu hakkında nicelik ve nitelik itibarıyla yeterli akademik çalışmanın bulunmaması da araştırmayı önemli kılan bir başka husustur. Ülker⁸ ve Kara⁹ tarafından kaleme alınan yazıları konu hakkında yayımlanan önemli çalışmalardır. Bu makale temel araştırma kapsamında, yorumsamacı paradigma çerçevesinde hazırlanmıştır. Araştırma hazırlanırken nitel araştırma yöntemi kapsamında tarihsel araştırma deseni, yazılı doküman ve belgeler betimsel analizler yapılarak hazırlanmıştır.

⁵ Mehmet Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları", *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/1 (2016), 3.

⁶ Konu hakkındaki bazı yayınlar için bkz: Lorenzo D. Johnson, *Chaplains of The General Government With Objections to Their Employment Considered* (New York: Sheldon - Blakemab Co., 1856), 82; Herman A. Norton, *Struggling For The United States Army Chaplaincy (1791 - 1865)* (Washington: Office of The Cheif of Chaplains Departmant of The Army, 1977), 192.

⁷ Ümit Ekin, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", *Sakarya Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008), 170.

⁸ Mustafa Birol Ülker, "Osmanlıdan Cumhuriyete Askerî İmamlar", *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6/61 (1999), 60-62.

⁹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 2/589-603.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri, her iki dönemin anlaşılması adına araştırmacılara önemli bilgiler sunan resmî belgeler içermektedir. Mezkûr arşivlerde Tabur İmamı ve Alay Müftüsü hakkında da pek çok dosya bulunmaktadır. Bu dosyaların içlerinde çok fazla belge bulunmakta olup konu hakkında herhangi bir detaylı araştırma yapılmamıştır. Bu husus kendi başına önemli bir alan olup araştırma yapacak akademisyenleri beklemektedir. Tabur İmamları hakkında Osmanlı Arşivine bakıldığında ilk belgenin Edirne’de inşa edilen Asâkir-i Muhammediye Kışlası’ndaki askerlere cuma ve bayram namazlarını kıldırarak üzere İnözlü Halil Efendi’nin hatip olarak tayin edilmesi hakkında olduğu görülmektedir.¹⁰ Konu hakkındaki son belge ise 18.07.1945 tarihli. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün imzasını taşıyan bu belgede, emekliye sevk edilen altı din görevlisi konu edilmektedir.¹¹ Tabur İmamları ve Alay Müftüleri konusu sadece Cumhuriyet dönemi baz alınarak tarandığında; alay müftüleri ile ilgili 3, tabur imamları hakkında 17 belgenin olduğu görülmektedir. Arşivdeki tüm belgelere içerikleri açısından bakıldığında; mahkeme kararları,¹² defin işlemi, terfi,¹³ açığa alma,¹⁴ emekliye ayrılış, istifa, görev cetveli¹⁵ ve aile yakınları¹⁶ gibi hususların konu edildiği anlaşılmaktadır.

1. Tabur İmamları ve Alay Müftülerinin Tarihsel Arka Planı

Türklerde askerlik; Yaradan adına cihana hâkimiyet sağlama ve adaleti yayma hizmeti olarak görülen kutsal bir vazifedir.¹⁷ Bu sebeple ordunun ve ülkenin genel komutanı olan padişah, yaratan tarafından tahta layık görülen, hâkimiyeti ilahî güce dayanan kişidir.¹⁸ Bu durum padişahların ordu mensuplarına dinî telkinler ve yönlendirmeler yapan en kıdem-

¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn*, [HAT], No. 1573, Gömlek No. 29.

¹¹ Cumhurbaşkanlığın Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Başbakanlık* [30.11.1.0], 176.18.16.

¹² Tabur İmamı ve Alay Müftüleri ile ilgili iki farklı belge için bkz. BCA, *Dışişleri Bakanlığı* [130.16.13.2], Kutu No. 484, Gömlek No. 877, Sıra No. 9; BCA, *Başbakanlık* [30.11.1.0], Kutu No. 5, Gömlek No. 16, Sıra No. 11.

¹³ BCA, *Dışişleri Bakanlığı* [130.16.13.2], 1038.4170.27.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığın Devlet Arşivleri Başkanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATESE), *Osmanlı Yunan Harbi (110.9.1.4)*, Kutu No. 268, Gömlek No. 330, Sıra No. 3.

¹⁵ BCA, *Diyanet İşleri Reisliği* [51.0.0.0], Kutu No. 7, Gömlek No. 63, Sıra No. 50.

¹⁶ BCA, *Başbakanlık* [30.10.0.0], Kutu No. 117, Gömlek No. 817, Sıra No. 5.

¹⁷ Nagehan Çetin, “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”, *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* I (2018), 165.

¹⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994), 10.

li kişi olarak yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. Her ne kadar Türk askerî sisteminde rütbe ve sınıflama anlayışı Mete Han ile başlasa da zamanla askerî yapıda pek çok değişiklik yapılmıştır.¹⁹ Bu duruma coğrafi etkenler, savaşlar, teknik ve taktiksel gelişimler gibi hususlar etkili olmuştur. Fizikî yapı gibi komuta kademesi ve görevlileri de zamanla değişimden etkilenmiş, askerî sistem içerisinde görev yapan çeşitli kadro tipleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında askere dinî, ahlâkî ve moral destek sağlamakla görevli kişiler de yer almıştır.

Selçuklu'da Müzekkir'in, 1826 öncesi Osmanlı ordusunda *Ordu Şeyhi*'nin görevi olan savaşta askerin moralini yükseltici konuşma yapmak, 1826-1945 yılları arasında Tabur İmamı ve Alay Müftüleri'nin görevi olmuştur.²⁰ Resmî anlamda askerî sınıfa dâhil edilmesi Fatih Sultan Mehmed döneminde başlayan *Ordu Şeyhi* kadrosu başta olmak üzere farklı unvanlarda bulunan din görevlileri savaşlara katılmışlardır.²¹ Kılıç kuşanıp bizzat savaşa katılan Ordu Şeyhleri'nden bazıları şehit düşmüştür. Aralarından bazıları görevini çok iyi yaptığı için savaş sonrasında ödüllendirilmiş, görevini layıkıyla yerine getiremeyenler ise yargılanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla savaşlarda askerlere dinî anlamda önderlik yapması ve motive etmesi için görevlendirilen kişilerden bazıları şunlardır:

Tablo 1: Savaşlara Katılan Bazı Şeyhler ve/veya Din Âlimleri²²

Seferi Komuta Eden Padişah veya Paşa	Seferde Katılan Şeyh veya Vaiz	Seferdeki Ünvanı	Katıldığı Sefer
Fatih Sultan Mehmed Han	Akşemseddin (1459)	Ordu Şeyhi	İstanbul'un Fethi
	Akbıyık (1456)	Ordu Şeyhi	İstanbul'un Fethi
Yavuz Sultan Selim	Mehmed Molla (ö. 1531)	Vaiz	İran Seferi

¹⁹ Ömer Gökel, *Erbaş ve Erlerin Anksiyete Seviyelerinin Belirlenmesi* (Lefkoşa: KKTC Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 10.

²⁰ Kamil Çoştur, *1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 94-105.

²¹ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 729.

²² Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 578-583; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Süfîler, Devlet ve Ulemâ* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001), 442-444; Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vaizlik* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016), 31-36; İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27 (2012), 119; Çoştur, *1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları*, 97-98.

Kanunî Sultan Süleyman	Molla Arap	Vaiz	Macaristan Seferi
	Merkez Efendi (ö. 1552)	Ordu Şeyhi	Korfu Seferi
	Nureddinzâde (ö. 1574)	Savaşta Katıldı	Zigetvar Seferi
	Nakşi Yorgancı Efendi, Bahri Dede ve Sofyalı Bali Efendi	Vaiz	Zigetvar
Sultan II. Selim	Nakşibendi Şeyhi Ali Efendi	Ordu Şeyhi	Kıbrıs'ın Fethi
Serdar Lala Mustafa Paşa	Selimiye Camii Vaizi Vâlihî (ö. 1588)	Vaiz	Şark Seferi
Mustafa Paşa	Şeyh Hasan Efendi	Vaiz	Eflak Seferi
Sultan III. Mehmed	Şemseddin Sivasî, İştibli Emir Abdülkerim Efendi, Yayabaşzâde Hızır Efendi	Vaiz	Eğri Seferi
	Selimiye Camii Vaizi Şeyh Ebubekir Efendi	Vaiz	Budin Seferi
Ferhat Paşa	Aziz Mahmut Hüdâyî Efendi	Vaiz	Tebriz Seferi
Sultan II. Osman	Şeyh Beşir Efendi (ö. 1040)	Vaiz	Lehistan Seferi
	Kasımpaşa Camii Vaizi Cerrahi Şeyhi İbrahim Efendi (ö.1632), Âdem Dede	Vaiz	Hotin Seferi
Sultan IV. Murad	Ayasofya Vaizi Kadızade Mehmed Efendi (ö. 1635)	Vaiz	Revan Seferi
	Ayasofya Vaizi İsmail Efendi (ö. 1052), Sarı Abdullah Efendi	Vaiz Abdullah Efendiye Reisül-Küttâb ünvanı verilmiştir	Bağdat Saferi
	Muhammed Nazmî Efendi (ö. 1112)	Orduyu Hümayun Şeyhi	Uyvar Seferi
	Derviş Çelebi	Savaşta Katılmış	Kamaniçe Seferi
	Vânî Efendi	Ordu Vaizi	II. Viyana Kuşatması
Sultan II. Mustafa	Bosnevî Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1120), Himmetzade Abdullah Efendi (ö. 1122)	Rikab-ı Hümayûn Şeyhi	Nemçe Seferi
Sultan II. Mustafa	Ayasofya Vaizi Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1708), Himmetzade Abdullah Efendi (ö. 1122)	Ordu Şeyhi/Vaizi	Avusturya Seferi (1695)
Sadrâzam Baltacı Mehmed Paşa	Fenâî Ali Efendi (ö. 1744)	Ordu Şeyhi	Pрут Savaşı
Köprülüzade Mustafa Efendi	Mustafa Sâkib Dede Efendi (ö. 1148)	Vaiz	Çehrin Kalesinin Fethi
	Veliyyüddîn bin Halil el-Bükâî	Ordu Şeyhi	Osmanlı-Rus Harbi

1826 öncesinde askerin dinî ihtiyaçlarını gidermek ve nasihatte bulunmak için savaş zamanlarında görev yapan Ordu Şeyhlerinin hizmetle-

rini, barış dönemlerinde İmam-ı Hazret-i Ağa,²³ Arabacı Ocağı İmamı ve Müezzin Kayyımı, Topçu Ocağı Şeyhi, Bektaşî Şeyhi,²⁴ Hafız-ı Cami-i Mi-yane, Müezzin-i Cami-i Mi-yane, Kayyım-ı Cami-i Mi-yane ve Merammâtî-i Cami-i Mi-yane²⁵ ve Kapudâne-i Hümayûn mürettebatında bulunan imam kadrosu gibi çeşitli görevliler yerine getirmiştir.²⁶ Ayrıca askerî yapının farklı birimlerinde hizmet veren kadrolar da yer almıştır. Mesela sadece tersanede İmam-Hatip, Vâiz, Sermahfil, Muarrif ve Fetihhan gibi çeşitli alanlarda 12 farklı kadro ihdas edilmiştir.²⁷ Benzer şekilde gemilerde de bu mesleği icra eden askerî personelin bulunduğu bilinmektedir.²⁸

1826 öncesi Osmanlı ordusunda din ile ilgili en üst rütbeli kişi İmam-ı Hazret-i Ağa isimli askerdir. Bu asker medrese eğitimi görmüş yeniçeri arasından seçilmekte olup²⁹ Ağa İmamı ve Ocak İmamı olarak da anılmaktadır.³⁰ Ağa Kapısı'ndaki beş müezzinin en âlimi arasından seçilen İmam-ı Hazret-i Ağa; Yeniçeri Ağası ile orduya iştirak etme,³¹ ayda bir defa (Yeniçeri Ağası ile) Vezir-i Âzâm'ı ziyaret etme ve bayram merasimi teşrifatı sağlama gibi hizmetlerden sorumlu olup, ocak teşkilâtının zabiteleri arasında Vâcibü'r-Reâya olarak bilinen kişiye denilmiştir. Bunun haricinde Orta olarak isimlendirilen birimlerde de imamlar bulunmaktadır. Bunların görevi ise, askerlere dinî bilgileri edinmesini sağlamak, ibadet etmesinde önderlik yapmak, vefat edenlerin tekfin ve defin işlemlerini yerine getirmektir. 1826 öncesi Osmanlı ordusunda bu görevlilerin bulunması dinî hassasiyetin ön planda olduğunu göstermektedir.³² Osmanlı'da bütün imamlar askerî sınıftan sayılmaktadır. Bunun nedeni ise imamın devletin varlığını en ücra yerlerde temsil eden memur olarak düşünülmektedir. İmamların bu görev alanı göz önüne alındığında, din görevli-

²³ Mehmet Zeki Pakalın, "İmam-ı Hazret-i Ağa", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 2/59-60.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 1/566.

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 1/253.

²⁶ Beşikçi, "Askerî Modernleşme, Askerî Disiplin ve Din", 9.

²⁷ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 48.

²⁸ Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, 183-186.

²⁹ Mustafa Sözeri, "Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı", *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi* 2 (1964), 158.

³⁰ Mehmet Zeki Pakalın, "Ocak İmamı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 2/712.

³¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 1/232.

³² Pakalın, "İmam-ı Hazret-i Ağa", 2/59-60.

lerinin hizmet sahasının bilinenden daha geniş yelpazede olduğunu söylemek mümkündür.³³

2. Tabur İmamı ve Alay Müftülerinin Görev ve Sorumlulukları

1826 yılında Yeniçeri Ordusu kaldırılmış, onun yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye isimli ordu tesis edilmiştir. Bu ordunun adı “Hazret-i Muhammed’in Muzaffer Askerleri” anlamına gelmektedir. Yeniçeri Ordusu’nun kaldırılıp yeni sistemin kurulmasının bir amacı muzafferiyeti sağlama olduğu gibi bir diğer padişaha karşı sadık bir yapının tesis edilmesidir.³⁴ Bu yeni ordunun toplum tarafından benimsenmesini sağlamak ve askerin motivasyonunu yükseltmek amacıyla orduya Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ismi verilmiştir.³⁵ Din dili ve dinîleştirme gayreti yeni ordu için hazırlanan hukukî düzenlemeye de yansımış, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi’nin I. maddesinde erlerin dinî ihtiyaçlarına değinilmiştir. Mezkûr kanunnamede yer alan maddede er ve subayların itikat ve ibadetlerine önem verilip gayret gösterilmesi gerektiği bunun gerçekleştirilmesinin imamların başlıca görevi olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte görevlilerin *Birgivî Risâlesi* başta olmak üzere dönemin idaresi tarafından muteber görülen çeşitli dinî içerikli kitapları okutup öğretmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylece yöneticilere itaatın dünya ve ahiret saadeti sağlayacağına dikkat çekilmiştir. Bu durum Kanunnamede şu şekilde zikredilmiştir:

“Bilcümle zâbitân ve neferât-ı ‘askeriyye dâimâ mesâil-i itikâdiyye ve amelîyyelerini tahsile sa’y u gayret ve ona göre hareket etmek hususu şeâir-i İslamiyyeden olmakla taharât-ı bedeniyye ve itikâdât-ı diniyye ve ibâdât-ı şer’iyyeye dâir lâzım olan mesâil-i kelâmîyye ve fıkhiyyeyi onlara ta’lim ve dâima mûcib ü muktezası üzere itikâd ve amel etmelerini tefhîm etmek madde-i mu’tena-bahâsı imâm efendilerin vacibât-ı me’muriyetlerinden olmakla her bir alayda mevcûd bulunan imâm efendiler evkât-ı haliyede ol babda te’lif olunmuş olan Birgivî Risâlesini ve *İlm-i Hâl* ve *şurût-ı salat* ve *Dürr-i Yektâ* misüllü sahîhü’l müfâd makûl ve muteber olan kütüb ü resâili onlara kıraat ve talîm ve bundan mâadâ

³³ Osmanlı’da toplum iki sınıfa ayrılmakta olup İmamlarda askerî kısımdandır. Çünkü imamlar padişahın verdiği berâtle görevlerini atamakta ve yürütmektedir. Kemal Beydilli, “İmam (Osmanlı Devleti’nde İmamlık)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/181.

³⁴ Bu husus 1826 öncesi pek çok layihaya yansımıştır. Beşikçi, “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din”, 5.

³⁵ Çoştı, *1826’dan 1945’e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları*, 52.

(Etî'ullahe ve etî'ur-Rasûle ve ulî'l-emri minkum) emri münîfinin manâ-yı latîfini ifade ederek ulul-emre inkıyâd ve itâat etmek hususu dünyâ ve âhirette mûcib-i feyz ü bereket ve müstevcib-i fevz ü selâmet olacağını gûş-ı hûşlarına telkin ve tefhîm etmelerine sa'y u himmet etmek Miralay olan zâtın akdem-i me'muriyet-i mahsûsasından ola..."³⁶

Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi'ne binaen Tabur İmamı kadrosu ihdas edilmiştir. Bu kadrodaki askerlerin görevleri³⁷; neferlerin ibadet yapmalarında öncülük etmek, Kur'an-ı Kerim öğretmek ve çeşitli kitaplardan bilgiler vermektir.³⁸ Bu görevi alaylarda yerine getiren en üst rütbeli din görevlisine alay imamı da denilmektedir.³⁹ Bu durum gemilerde görev yapmakta olan din görevlileri için de geçerli olup onların vazifeleri askerin cenaze merasimini tertip etmek, Türkçe okuma yazma ve hesap öğretmek, askerlere yönelik din eğitimi faaliyetlerinde bulunup sınava tabi tutmaktır.⁴⁰ Tabur imamları birliklerde bu vazifeleri icra etmekle birlikte zorunlu askerlik sisteminin getirilmesi sonrasında askere gitmeme ve/veya geciktirme ile askerden kaçma gibi karşılaşılan toplumsal direnişin üstesinden din dili ile gelmeyi, erlerin askerlik ve itaat idrakini sağlama görevlerini yerine getirmekle de sorumlu tutulmuşlardır. Çeşitli bölgelerde askere yeni alınanlara nasihat etmek üzere tabur imamının görevlendirilmesi kararını bu kapsamda yorumlamak mümkündür.⁴¹

Alaydaki en kıdemli din görevlisi olan alay imamı, teşrifatta yüzbaşıya karşılık gelmektedir.⁴² 1826 sonrası müteakip yıllarda askerî sistemde çeşitli değişiklikler meydana gelmiş, Alay İmamı kadrosu Tabur İmamına dönüşmüştür.⁴³ Görevlerinde ise herhangi bir değişiklik yapılmamış, askere din işlerinde yardımcı olmak, cemaatle namaz kıldırmak ve Kur'an-ı Kerim öğretmek olarak devam etmiştir. Alay müftüsü ise; alay imamının

³⁶ Kanunname-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye (Kanunname-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye), 1 (24 Ağustos 1253), 4.

³⁷ BOA, HAT, 1418/57990.

³⁸ Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 10.

³⁹ Sözeri, "Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı", 158-159.

⁴⁰ Derya Geçili, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Donanmasına İmam Tayin Edilmesi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 6.

⁴¹ Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 19.

⁴² Mehmet Zeki Pakalın, "Alay İmamı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 1/45.

⁴³ Pakalın, "Alay İmamı", 1/45.

üst rütbelisi olup teşrifatta binbaşıya karşılık gelmektedir. Tabur imamları terfi ederek Alay Müftüsü olabilmektedir.⁴⁴

1826'da kurulan yeni ordu tertibinde her taburun 100 neferden teşekkül etmesine ve bir yüzbaşı emri altında 12 saf'a ayrılmasına karar verilmiştir. Her saf'ta 1 kişi olmak üzere tertipte 12 imamın İstanbul Kadısı tarafından atanması planlanmıştır. İlerleyen yıllarda taburlardaki imam sayısı önce 12'den 4'e, daha sonraki dönemlerde ise 1'e düşürülmüştür.⁴⁵ Ordu mensubu gayrimüslim askerler için din hizmetlerini karşılayacak bir mürettebat yer almamıştır. Bu alandaki ihtiyaç Noel ve Paskalya gibi günlerde gayrimüslim zâbit ve erlerin âyine katılabilmesi için en yakın limana demir atılması gibi uygulamalarla karşılanmaya çalışılmıştır.⁴⁶ Bu durum, Osmanlı'da Müslüman askerin ibadetine önem verildiği gibi gayrimüslim vatandaşlara da özen gösterildiğini göstermektedir.

Tabur imamları ve alay müftülerinin dinî bilgilerle mücehhez olmaları gerektiği gibi askerî sistemin gerektirdiği fizikî şartlara da uyum sağlayabilecek yapıda olmalarına dikkat edilmiştir. Fiziksel yeterliklere sahip din görevlisinin kanunnameye belirtilen üç görevle birlikte okuma-yazma bilmeyen askere gerekli öğretimi vermesi beklenmektedir.⁴⁷ Maalesef yapılan denetimler sonucunda pek çok tabur imamının okuma-yazma bilmediği anlaşılmış, bu tür eksiklikler sonrasında tabur imamları için asgarî düzeyde eğitim görme şartı aranmıştır. Hâlihazırda donanmada görev yapan imamlar arasından diploması olmayanlara ibtidaiyede bir sene eğitim verilmiştir. Eğitimin nihayetinde yapılan sınavda başarılı olanlar şahadetname alabilmiş, diğerleri bir sene daha eğitime tâbi tutulmuştur. İkinci sene sonunda da başarı gösteremeyenler ya emekliye sevk edilmiş ya da ordudan ihraç edilmiştir.⁴⁸ Benzer bir durum Bahriye'de yaşanmıştır. Bahriye komisyonu, deniz kuvvetlerinde görevli bir kısım din adamının görevini yapamadığını tespit ederek konuya dair rapor hazırlamıştır.⁴⁹ Din görevlilerinin kendilerinden beklenen görevi tam

⁴⁴ Çoştı, *1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları*, 72.

⁴⁵ Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 12.

⁴⁶ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Ordusunda İmam ve Müftü Subaylar" (Erişim 20 Haziran 2024).

⁴⁷ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye* (Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1310), 8.

⁴⁸ Geçili, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Donanmasına İmam Ta'ın Edilmesi", 5.

⁴⁹ Bu husus ilgili raporda şu şekilde belirtilmiştir: "*Bahriye Islahat Komisyonu Re'sen Müzekkeresi: Bugün Asâkir-i (Bahriye-i) Şahane'nin neferatının icra kılınan imtihanlarında akaid-i diniyeye dair irâd olunan esileye cevabı ita edemedikleri ve bu ise asâkir-i (bahriye-i) eimmenin icra-i tedrisi ve tarifde bihakkın ifa-i vazife etmediklerinden neşet eylediği cihetle badema eimme efendilerin sınıfen mükellef oldukları vazifeye itina etmeleri ve asâkir-i merkûmenin dahi tahsilde tekâsül edip de irad olunacak esileye cevap ve*

olarak icra edememelerinin sebebi olarak imamların aldıkları düzensiz ve yetersiz eğitim gösterilmiştir.⁵⁰

Tabur imamları hakkında yapılan önemli bir değişiklik 1281 tarihli *Eimme Nizamnamesi'*dir. Bu düzenleme tabur imamlarının hitabet kabiliyetlerinin tespit edilmesi hususu ile ön plana çıkmaktadır.⁵¹ Konu hakkındaki en kapsamlı düzenleme ise Balkan Savaşları sonrasında gündeme gelmiş, Çanakkale Muharebeleri'nden kısa bir süre önce yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemede tabur imamlarının birliğindeki ilkokulların müdürü olduğu ifade edilmiştir. Neferlere okuma-yazma öğretmekle sorumlu oldukları gibi temel matematik öğretiminde bulunmaları gerektiği de belirtilmiştir.⁵² İmamların Darü'l-Muallimin İbtidaiye mezunu olmaları gerektiği vurgulanmış, yetersiz olanlara destekleyici eğitimler verileceği belirtilmiştir. Medresetü'l-Vaizin'den mezun bulunanlar bundan muaf tutulmuştur. Bu düzenleme ile askerî yapıda din hizmetleri verecek kişiler için temel düzeydeki öğrenim şartı getirilmiş, maaşlarında düzenlemeye gidilmiştir. 1914 yılında bir Tabur İmamının maaşı 900 kuruş olmuştur.⁵³

I. Dünya Savaşı'nda tabur imamları ve alay müftüleri çok önemli görevler icra etmişlerdir. Alay müftüleri ve tabur imamları haricinde pek çok din görevlisi bu savaşta "seyyar vaiz" olarak cephelerde hizmet etmiştir. Bu kişiler askerlerin bağlılıklarını artırma için moral verici; firar etmelerini engellemek için de dinî içerikli konuşmalar yapmışlardır. Askerin dinî ve manevî yönden destek sağladıkları gibi askerin taarruza geçmesinde ve düşmana galip gelinmesinde aktif rol üstlenmişlerdir.⁵⁴ Kurtuluş Savaşı sırasında (1924'te Diyanet İşleri Başkanlığının ilk reisi/başkanı olan) Mehmed Rifat Efendi'nin önderliğinde askerî bir birlik kurulmuştur. Pek çok din görevlisi Kurtuluş Savaşında şehit düşmüştür.⁵⁵

db | 371

remeyenlerin rütbeleri terfi olunamayacağı malum olmak üzere keyfiyetin icap edenlere tenbih ve ilanı hususunun liman kumandanlığına havalesi tezekkür kılınmış olmakla ol bab." Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi Deniz Arşivi: Islahat, Umumi Evrak, Mektepler, Muhakemat ve Hukuk Müşavirliği Bölüm Kataloğu* (Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1985), 2-3.

⁵⁰ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 21-24.

⁵¹ Abdulhalim İnam, "Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevî Rolü", *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 7.

⁵² Abdullah Duman - Hamit Er, "Sebilürreşâd ve İctihad Dergilerinin Din Eğitime Yaklaşımı: Mukayeseli Bir Çalışma", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 265.

⁵³ Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 13.

⁵⁴ Sözeri, "Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı", 157.

⁵⁵ Ülker, "Osmanlıdan Cumhuriyete Askerî İmamlar", 62.

Din hizmeti veren alay müftüsü ve tabur imamlarının önemini, hatırat kitaplarına yansıyan anekdotlarda görmek mümkündür. 9. Tümen Komutanı Alman Albay Hans Kannengiesser de cephedeki imamların görevlerini çok iyi yerine getirdiğini belirtmiş, *“keşke bir telkin de bana verilmiş olsaydı”* şeklindeki ifadelerle duygu ve düşüncelerini dile getirmiştir.⁵⁶

Tabur imamı ve alay müftüsü kadrolarının yürüttükleri dinî faaliyetler Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın (ö.1950) 12.01.1944 tarihinde emekli olmasından sonra askerî yapıda tatil edilmiştir.⁵⁷ 1945-1950 yılları arasında görevlisi bulunmayan bu hizmet alanı 1950 yılında Kore'ye gönderilen Muhsin Örtülü ve sonraki yıllarda giden Abdülgafur Karaismailoğlu ve Zübeyir Koç gibi kişilerin Moral Subayı unvanı ile yürüttükleri hizmetle devam etmiştir. Bu subaylar askere din hizmetlerinde bulundukları gibi görev yaptıkları muhitlerde insanlara İslam'ı anlatarak Müslüman olmalarına vesile olmuştur. Hatta 16.07.1956 tarihinde Seul'de bir mescidin açılmasına öncülük etmişler;⁵⁸ taarruz hatlarına kadar sokulup askerin maneviyatını yükselten konuşmalar yapmışlardır.⁵⁹ Moral Subayları'nın görevlerine değinen Sözeri'nin ifadeleri günümüzde de geçerliğini devam ettirmektedir.⁶⁰ Tarihi süreç, 1826 sonrasında yürütülen hizmetlerle birlikte, değişen ihtiyaçların da olduğunu göstermektedir.

3. Tabur İmamları ve Alay Müftülerinin Giyim-Kuşamları ve Sosyal Hakları

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile eski sisteme dair pek çok uygulama geçerliğini yitirmiştir. Ocağa ait bütün rütbe, unvan, nişan vb. tabirler kaldırılarak Avrupa'daki devletlerin ordularına benzer yapılanmaya gidilmiştir.⁶¹ 1826 sonrasında kurulan yeni sistem ile askerî yapıda dini söylem belirli kişilerin sorumluluğuna verilerek kontrol altına alınmıştır.

⁵⁶ İnam, “Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevi Rolü”, 9.

⁵⁷ Ülker, “Osmanlıdan Cumhuriyete Askerî İmamlar”, 62.

⁵⁸ Akit Yeniakit Web Sayfası, “Kore’de İlk Minare” (28 Eylül 2024).

⁵⁹ Sözeri, “Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı”, 114.

⁶⁰ Sözeri'nin ifade ettiği Moral Subayları'nın bu görevleri şunlardır: “Ordu birliklerinde, askerî okullarda din konferansları tertip etmek, İbadet yerlerinin tesis ve tanzimine yardım etmek, kolaylık göstermek, umumi ibadet yerlerinden istifadeyi sağlamak, Din kitaplarını, broşürlerini, makalelerini hazırlamak ve dağıtmak, Dinî işlerde kolaylıklar göstermek, Askerî din personeli temin etmek, bilhassa ihtiyacı için tedbirler almak, ikmalini planlamak, Mezarlık, şehitlik işleri kayıtları” Sözeri, “Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı”, 159.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 1/558-559.

Ayrıca medrese mezunlarına sürekli görev yapacakları bir istihdam alanı oluşmuştur. Yeni ordunun kuruluşunu müteakiben yaklaşık 100 imam, aylık 30 kuruş maaşla göreve atanmıştır.⁶²

1826'da yeni Avrupaî tarzdaki sisteme geçilmesi askerlerin giyim kuşamına da yansımıştır. Yeni askerî sistemin bütün sınıflarında olduğu gibi din görevlileri de bundan etkilenmiştir. Tabur imamlarına yaz mevsimi giyim kuşamları için molla kavuğu, boydan cepsiz-astarsız çuha, dizlik, ikişer gömlek, kırmızı serhadli ayakkabı; kışlık çizme, yağmurluk, kılıç, çanta ve matara verilmesine karar verilmiştir.⁶³ Bu elbiselerin görünümünü Mahmud Şevket, imamların başından ayağına hatta mushafın takılışına kadar tarif etmektedir.⁶⁴ Görevlerini icra ederken şemsiye ve baston kullanmaları uygun görülmemiş, özel üniformalarını askeriye her zaman giymeleri gerektiği belirtilmiştir. Sadece izinli olduklarında sivil elbise giyebilmektedirler. İmamların kollarındaki rütbe şeritlerinin askerî sınıflamaya uygun olabilmesi için 1909 yılında yeniden düzenlenmiştir.⁶⁵ Bu tür düzenlemeler tabur imamları ve alay müftülerinin giysilerinde zamanla değişiklik yapılarak yeniliklere uyum sağlandığını göstermektedir. Kitaplarda imamların giyim kuşamlarına değinilmesi, yeni kurulan ordu teşkilâtında tabur imamları ve alay müftülerine önem verildiğini göstermektedir.⁶⁶

⁶² Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, 26.

⁶³ Beşikçi, "Askerî Modernleşme, Askerî Disiplin ve Din", 11.

⁶⁴ Mahmud Şevket imamların giyim-kuşamını; "başında yeşil çuhadan müdevveru'ş-şekl kalafat üzerine beyaz sarık sarıp arkasına dar kollu kırmızı cübbe ve bunun altına sevâî entari ve bacağına dökme şalvar iktisâr eder. Ve ayağına mavi mest ve pabuç giyer ve Mushaf-ı Şerîf vaz'ına mahsus olan cüz kesesini boynuna asar idi..." şeklinde tarif etmektedir. Mahmut Şevket, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi* (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325), 1/97-98.

⁶⁵ Geçili, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Donanmasına İmam Tayin Edilmesi", 9.

⁶⁶ Beydilli, "İmam (Osmanlı Devleti'nde İmamlık)", 22/182; İnam, "Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevî Rolü", 6.

Görsel 1: Divan-ı Harb Heyeti Daimî Azası Tabur İmamı İbrahim Efendi⁶⁷

374 | db

Görsel 2: Yedinci Alayın Alay Müftüsü Hasan Efendi⁶⁸

⁶⁷ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Nadir Eserler Kütüphanesi* (Erişim 17 Temmuz 2024).

⁶⁸ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Nadir Eserler Kütüphanesi* (Erişim 17 Temmuz 2024).

Askerî sistem içerisinde Tabur İmamı ve Alay Müftülerine dönemin mali durumuna göre bazı haklar verilmiştir. Mesela ilk başlarda 30 kuruş olan maaşlarına *Kisve Baha* şeklinde 30 kuruş ekleme yapılarak giyim-kuşam desteği sağlanmıştır.⁶⁹ 1869 tarihli maaş cetveline bakıldığında tabur imamlarının 250 kuruş maaş aldıkları görülmektedir. Bu miktar, *Mülazım-ı Sâni* (Üsteğmen) ile eşdeğer maaşa sahip olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca tabur imamları 1871 yılındaki özlük hakları kapsamında imtihanlarda başarılı oldukları takdirde Şeyhülislam onayıyla, alay müftüsü olarak görev yapabilmektedirler. İlk defa Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu döneminde verilmeye başlanan *Emeklilik Beraatı*’ndan askeri yapıdaki diğer görevliler gibi tabur imamları ve alay müftüleri de yararlanmıştır.⁷⁰

1918’de kabul edilen kanunla orduda her 1200 kişiye bir tabur imamı ve/veya alay müftüsü düşecek şekilde düzenlemeye gidilmiştir. Sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmak da bunların görevleri arasında sayılmıştır.⁷¹ Osmanlı kara ordusu, asker sayısı açısından I. Dünya Savaşının yaşandığı 20. yüzyıl başlarında zirve noktadır. Bu yıllarda 3.000 civarında askerî imamın görev yaptığı tahmin edilmektedir.⁷² Askerî sistemde hizmet veren bu görevliler ordu içerisinde üstleri tarafından iyi muamelelerle karşılaştığı gibi asker ve halk nazarında da itibarlı bir konumda olmuşlardır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından *Çanakkale Cephesinde İmamlar* başlıklı belgeselde konu hakkında pek çok örnek görmek mümkündür.⁷³

4. Tabur İmamı ve Alay Müftülerinin Kullandıkları Eğitim Materyalleri

Türklerde askerlik bir mektep ocağı olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayış kışlaların yapılandırılmasını da etkilemiştir. Bir mektebin bulunması ve orada çeşitli derslerin yapılması kışlaların yapımı için zorunlu tutulmuştur.⁷⁴ Her ne kadar 1839 sonrası süreç içerisinde faaliyete geçen İbtidaiye, Rüşdiye ve İdadiye sistemi modern dönem eğitiminin olduğu gibi dinin öğretiminin de başlangıcı kabul ediliyor olsa da 1826’daki radikal değişikliği başlangıç olarak değerlendirmek daha doğrudur. Bu durum

⁶⁹ Beydilli, “İmam (Osmanlı Devleti’nde İmamlık)”, 22/26; Beşikçi, “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din”, 15.

⁷⁰ Beşikçi, “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din”, 12-13.

⁷¹ Sözeri, “Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı”, 116.

⁷² Beşikçi, “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din”, 14.

⁷³ DiyanetTV, “Çanakkale Cephesinde İmamlar” (28 Eylül 2023).

⁷⁴ İnam, “Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevi Rolü”, 6.

tabur imamları ve alay müftülerini yeni anlayıştaki din eğitimcilerinin öncüsü kılmaktadır. Çünkü 1839 sonrasındaki yenilik fikri 1826'daki değişimle aynı bakış açısını yansıtmaktadır.

Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi'nde askerin din eğitimine yönelik kullanması zikredilen *Dürr-i Yektâ*, *Birgivi Risalesi* ve *İlm-i Hâl* isimli kitaplar bu minvaldeki ilk din eğitimi ve öğretimi kaynakları olarak ifade etmek mümkündür. Bu kitapları değişen anlayışın ilk din eğitimi kitapları olarak ifade etmemizin en büyük kanıtı ise Kanunname'yi müteakip eden yıllarda askerin din eğitimi ve öğretimine yönelik benzer pek çok eserin neşredilmesidir. Hatta bu eserlerin bir kısmı hem resmî hem de askerî okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. 1826'dan (son Tabur İmamının emekli olduğu) 1945 yılına kadar askerin din eğitimine yönelik neşredilen kitap sayısı 70'ten fazladır.⁷⁵ Bu yayınların çoğunluğunu askerî okullarda öğrenim görmekte olan öğrencilere yönelik ders kitapları oluşturmaktadır.

376 | db

Tabur imamı ve alay müftülerinin askere yönelik ders yapmakla sorumlu tutulduğu kitaplara bakıldığında şunların söylenmesi mümkündür: Kanunnamede ismi geçen *Birgivi Risalesi*, asker için olduğu kadar sivillerin eğitimi için de kullanılmış yayınlardandır. 1826 sonrasında ordu imamlığı ilk gündeme geldiğinde tasavvuf erbabına karşı mesafeli duruş sergilemesine karşın sünnî gelenekte itibarlı bir konuma sahip olan İmam Birgivi'nin risalesi uygun görülmüştür. Kitabın oldukça sade bir üsluba sahip olması ve gündelik hayata dair ahlâkî kaideleri içeren kısa ilmihale benzemesi dolayısıyla din dilini kullanmak isteyen dönemin yönetimi için makbul bir din eğitimi kitabı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶

Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi'nde askerin din eğitimi ve öğretimi için zikredilen bir diğer kitap, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasında Sultan II. Mahmud'a destek veren İmamzade Esad Efendi tarafından kaleme alınan *Dürr-i Yektâ* adlı "eşi olmayan inci" anlamındaki eserdir. Dinî meselelerde bir el kitabı olarak ifade edilebilecek bu eser, çok sayıda basılarak askere dağıtılmıştır.⁷⁷ Kitapta itikat, namaz, zekât, oruç, hac gibi temel ibadetler ile cihat gibi konular daha çok naklî olmak üzere aklî

⁷⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 2/611-616; Çoştı, *1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları*, 107-120.

⁷⁶ Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 18.

⁷⁷ İnam, "Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevî Rolü", 6.

deliller gösterilerek anlatılmıştır.⁷⁸ Bu eser için öğrenci seviyesine inemediği, yazarın günlük hayatla ilişkilendirmelerde bulunmadığı, yöntemde başarılı olamadığı ve ezbere dayalı bir yayın olduğu şeklinde eleştirilerde bulunulmuştur.⁷⁹

Kanunnamede zikredilen kitaplar arasında en çok baskısı yapılan eser, farklı adlar altında neşredilen ilmiyhallerdir.⁸⁰ 1826'dan 1908'e kadar yirmiden⁸¹ fazla baskısı yapılan bu eseri modern din eğitimi ve öğretimi yolunda yayımlanan ilk kaynak olarak zikretmek mümkündür. Mehmet Zihni Efendi (ö. 1913) tarafından kaleme alınan hacimli eser de bunların genişletilmiş hali olup askerî liselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Cumhuriyetin ilanı sonrasında askerin din eğitimi ve öğretimine yönelik eserlerin neşredilmesinde mezkûr yıllarda görev yapan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın ilgi ve desteği büyük olmuştur. Bu durumu Mareşal Fevzi Çakmak'ın talebi üzerine kaleme alınan Ahmet Hamdi Akseki'nin *Askerin Din Kitabı* adlı eserin neşredilmesinde görmek mümkündür.⁸²

Kanunnamede zikredilen bu üç eserde olduğu gibi pek çok yayın ders kitabı niteliği taşımamaktadır. Yayınların çoğunluğu doğrudan fıkıh, akaid, kelam veya İslam tarihi içeriklidir. Kitaplardaki bu anlayış II. Meşrutiyet sonrasında değişmiştir. Kitaplar içerik açısından olduğu gibi şekil yönünden de gelişmiş, muhatap kitlenin ihtiyaçları göz önüne alınmıştır.

db | 377

Sonuç

1826 yılı, Türk askerî sistemi için olduğu gibi diğer kurumsal yapılar adına da önemlidir. Çünkü askerî sistemde başlayan Batılı tarzdaki köklü değişiklikler zamanla bütün yapıyı etkilemiştir. Bu yeni askerî sistemin halk nazarında kabul görmesi ve başarılı olması adına dinî söylemlere önem verilmiştir. Kanunnamede askerin din eğitimine dair hususlara

⁷⁸ Hafız Muhammed Esad bin Abdullah, *Dürr-i Yekta Şerhi: Dinde Seçme İnciler*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bereket Yayınevi, 1971), 8.

⁷⁹ Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 98.

⁸⁰ Bu eserlerden bir kısmını şu şekilde zikretmemiz mümkündür: *İman (Suall ve Cevap- lı İlm-i Hâl Risalesi)*, nşr. Kerimof, Hüseyin ve Şürekası, 2. bs., Orenburg: Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası, 1911, 16 s; *Miftahu'l Cenne (Mızraklı İlmihâl)*, Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskerî, İstanbul 1258, 5+141 s; *Musahhah İlk İlm-i Hâl. Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1331, 15 s.*

⁸¹ Çeşitli baskılarını görmek için bkz: Mehmet Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1977), 4/1670.

⁸² Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din", 20; İnam, "Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevi Rolü", 8.

titizlikle değinilmesini ve bu minvalde görevliler alınıp kitaplar basılmasını verilen önem kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Askere din, ahlak ve moral desteği veren çalışmalar, Türk askerî sisteminde çok eskilere dayanmaktadır. Selçuklu Devleti zamanında *Müzekirlerin*, Fatih Sultan Mehmed ile II. Mahmud arasındaki padişahlar döneminde *Ordu Şeyhleri*'nin gördükleri hizmetler Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi'ne istinaden ihdas edilen *Tabur İmamı* ve *Alay Müftüleri* tarafından gerçekleştirilmiştir. Kanunname'de her ne kadar görev alanı askerlere ibadet yapmalarında öncülük etme, Kur'ân-ı Kerim okumayı öğretme ve İslam'a dair çeşitli kitaplar okutma olarak belirtilse de askerlik hizmetlerini öteleme veya askerden kaçma gibi toplumsal problemlerin çözümünde de etkin rol oynamışlardır. Askerî sistemde görev yapan diğer görevliler gibi belirli giyim-kuşam ve uyulması gereken kurallara tabi oldukları bilinmektedir.

Tabur imamı ve alay müftüleri kimi zaman kendilerinden beklenen görevi tam olarak yerine getirememiş olsalar da özellikle savaş zamanlarında üstün hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunun örneklerini Çanakkale ve Kurtuluş Savaşını anlatan hatıratlarda ve/veya kitaplarda görmek mümkündür.

378 | db

Türk askerî sisteminde 1826'dan 1945'e kadar yer alan tabur imamı ve alay müftüleri ile ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri'nde pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerde mahkeme kararları, defin işlemleri, terfi, emekliye ayrılış, istifa, görev cetveli ve aile yakınlarına dair pek çok husus konu edilmektedir. Bu belgeler dönemin askerî sisteminin anlaşılması adına olduğu gibi ailevî, toplumsal ve idarî pek çok konuya dair bilgiler vermesi açısından akademiye kazandırılması önem arz etmektedir.

1826 sonrasında Kanunnamede de belirtildiği üzere tabur imamları ve alay müftülerinin görevlerinden biri çeşitli dinî içerikli kitaplardan askerlere yönelik dersler yapmaktır. Hangi kitaplardan ders yapılacağı kanunnamede belirtilmiş olup, bu minvaldeki yayınların pek çok baskısı yapılmıştır. Ayrıca bu kitaplar dışında -alana özgü- pek çok yayın neşredilmiştir. 1826-1945 yılları arasında 70 civarında eser neşredilmiş olup, bunların çoğu askerî okullarda öğrenim gören öğrencilere yöneliktir. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında hazırlanan kitaplara bakıldığında dönemin Genelkurmay Başkanı'nın ilgi ve desteği ile neşredildiği görülmektedir.

1950 sonrasında Moral Subayı adıyla yeniden yürürlüğe giren din hizmetleri Tabur İmamı ve Alay Müftüleri'nin modernize edilmiş halidir.

Moral subaylarının görevini tam anlamıyla yapabilmeleri için dünyadaki uygulamalarla karşılaştırmalı akademik çalışmaların yapılması gerekmektedir. Ayrıca günümüz ihtiyaçları çerçevesinde moral subaylarının veya askerlerin dinî/moral ihtiyaçlarına yönelik kitap veya materyallerin üretilmesi alandaki çalışmaları daha işler hale getirecektir.

Kaynakça

- ATESE, *Osmanlı Yunan Harbi (110.9.1.4)*, Kutu No. 268, Gömlek No. 330, Sıra No. 3, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Başbakanlık [30.11.1.0]*, 176.18.16, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Dışişleri Bakanlığı [130.16.13.2]*, Kutu No. 484, Gömlek No. 877, Sıra No. 9, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Başbakanlık [30.11.1.0]*, Kutu No. 5, Gömlek No. 16, Sıra No. 11, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Dışişleri Bakanlığı [130.16.13.2]*, 1038.4170.27, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Diyanet İşleri Reisliği [51.0.0.0]*, Kutu No. 7, Gömlek No. 63, Sıra No. 50, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, *Başbakanlık [30.10.0.0]*, Kutu No. 117, Gömlek No. 817, Sıra No. 5, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, *Hatt-ı Hümayûn, [HAT]*, No. 1573, Gömlek No. 29, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, *Hatt-ı Hümayûn, [HAT]*, No. 1418, Gömlek No. 57990, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Döneminde Vaizlik*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016.
- Başkurt, İrfan. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27 (2012), 117-145.
- Beşikçi, Mehmet. “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/1 (2016), 1-33.
- Beydilli, Kemal. “İmam (Osmanlı Devleti’nde İmamlık)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/181-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Çetin, Nagehan. “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”. *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* I (2018), 161-175.
- Çoştı, Kamil. *1826’dan 1945’e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Çoştı, Kamil. *1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitimine Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi Deniz Arşivi: Islahat, Umumi Evrak, Mektepler, Muhakemat ve Hukuk Müşavirliği Bölüm Kataloğu*. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1985.
- DiyanetTV. “Çanakkale Cephesinde İmamlar”. 28 Eylül 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=6trPu1ypAao>

- Duman, Abdullah - Er, Hamit. "Sebilürreşâd ve İctihad Dergilerinin Din Eğitime Yaklaşımı: Mukayeseli Bir Çalışma". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 259-282.
- Ekin, Ümit. "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği". *Sakarya Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008), 167-178.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Ordusunda İmam ve Müftü Subaylar". Erişim 20 Haziran 2024. <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=201>
- Esad Efendi. *Üss-i Zafer*. ed. Pertev Paşa. İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 2. Basım, 1293.
- Geçili, Derya. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Donanmasına İmam Tayin Edilmesi". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 1-17.
- Gökel, Ömer. *Erbaş ve Erlerin Anksiyete Seviyelerinin Belirlenmesi*. Lefkoşa: KKTC Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hafız Muhammed Esad bin Abdullah. *Dürr-i Yekta Şerhi: Dinde Seçme İnciler*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bereket Yayınevi, 1971.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Urgan. 3 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1988.
- İnam, Abdulhalim. "Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevi Rolü". *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 1-14.
- İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı. *Nadir Eserler Kütüphanesi*. Erişim 17 Temmuz 2024. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90991---0003.jpg>
- İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı. *Nadir Eserler Kütüphanesi*. Erişim 17 Temmuz 2024. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91202---0086.jpg>
- Johnson, Lorenzo D. *Chaplains of The General Government With Objections to Their Employment Considered*. New York: Sheldon - Blakemab Co., 1856.
- Kanunname-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye, Kanunname-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye. 1 (24 Ağustos 1253).
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Mahmut Şevket. *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325.
- Mehmed Esad. *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*. Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1310.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Norton, Herman A. *Struggling For The United States Army Chaplaincy (1791 - 1865)*. Washington: Office of The Cheif of Chaplains Departmant of The Army, 1977.
- Özege, Mehmet Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1977.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Alay İmamı". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "İmam-ı Hazret-i Ağa". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Ocak İmamı". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Sözeri, Mustafa. "Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilatı". *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi* 2 (1964), 93-164.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- Ülker, Mustafa Birol. "Osmanlıdan Cumhuriyete Askerî İmamlar". *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6/61 (1999), 60-62.
- Yeniakit Web Sayfası, Akit. "Kore'de İlk Minare". 28 Eylül 2024. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/korede-ilk-minare-557093.html>
- Yıldız, Gültekin. *Neferin Adı Yok*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler, Devlet ve Ulemâ*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Zengin, Salih Zeki. *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.

